

Venkovská sídla

VENKOVSKÁ SÍDLA

Venkovská sídla jsou *starší vývojovou formou sídel*. V tradičním pojetí jsou za venkovská sídla považována *sídla, jejichž obyvatelé vykonávají různé zemědělské činnosti*, tj. zemědělství, pastevectví, rybolov nebo lesní hospodářství.

Převládající zemědělská funkce se projevuje i ve *vnějším vzhledu venkovských sídel*. Jsou tvořena *venkovskými usedlostmi*, pro něž je typické *propojení obytné části a částí hospodářských*, tzn. že kromě obytného domu jsou součástí usedlosti také takové stavby jako stodola, sýpka, stáje, kůlny na zemědělské nářadí atd.

Vývojem společnosti dochází k tomu, že v důsledku *urbanizace a hospodářských změn ztrácí i venkovská sídla svůj převážně zemědělský charakter* – tak tomu v podstatě je ve všech částech *západního světa*, kde lze konstatovat, že v průběhu posledních rámcově 100 až 200 let *klasická zemědělská vesnice již přestala existovat*.

Uvedený problém nastoluje otázku, *jakým způsobem, na základě jakých kritérií, lze vymezit venkovská sídla? Diskuse:*

- *zemědělská činnost* již dnes není rozhodujícím faktorem (i na venkově pracuje v zemědělství třeba jen 10 a méně % ekonomicky aktivních)
- venkovská sídla *nelze jednoduše vymezit na základě počtu obyvatel (velikosti)*, protože neexistuje přesná hranice, navíc ve světě počet obyvatel v typech sídel významně kolísá (Švédsko – města s 200 obyvateli, Kanada – horní limit počtu obyvatel vesnice činí 1000, v USA jde o 2500 osob, Maďarsko – vesnice s 10 tis. obyvateli, v Japonsku nemůže být místo označeno za město, pokud nemá 30 tis. nebo více obyvatel apod.);
- použít nelze ani hledisko *fyzionomie*, neboť nárys i půdorys usedlostí (rodinných domů) se dnes v řadě případů mezi vesnicemi a městy vůbec neliší, přesto lze do určité míry konstatovat, že na venkově se nenachází výškové budovy nebo velká nákupní střediska (supermarket, hypermarkety) – snad s výjimkou vesnic v suburbech;
- kromě obytných budov a budov sloužících zemědělství se vesnice v západním světě vyznačují:
 - *větší funkční variabilitou budov* – ve vesnici se nachází kostel, zdravotnické zařízení, škola, veřejné shromaždiště aj.),
 - *větší různorodostí profesního složení obyvatelstva* – ve vesnici žijí a pracují také učitelé, lékaři, duchovní, obchodníci, mechanici apod., respektive zde žijí lidé, kteří dojíždějí za prací do měst a tam pracují v profesích, jež jsou klasicky spojovány s městem (obchod, služby, průmysl, ...).*Uvedenými rysy se vesnice také vzdalují představě klasické se zemědělstvím spjaté vesnice a blíží se městu;*
- u nás a i ve většině ostatních států světa se vymezují *obce se statutem města* (zbytek představují venkovské obce), to však také není jednoznačné hledisko (města s 1500

obyvateli, administrativní součástí měst, jež mají jednoznačně venkovský charakter – integrace obcí, venkov v suburbanizační zóně je úplně jiný než venkov na periférii, ...).

Vymezení (definice) venkovských sídel je proto *komplikované*, neexistují jednoznačná kritéria (podobná komplikovanost při studiu měst – viz dále):

Za venkovská sídla proto považujeme sídla, která mají svou původní zemědělskou funkci doplněnu funkcí další (např. obytnou, obslužnou, průmyslovou) a zároveň se u nich dochoval zhruba obdobný původní vnější vzhled. Důležitý znak představuje také skutečnost, že venkovské sídlo neposkytuje žádné služby obyvatelům sousedních sídel, jinými slovy venkovské sídlo si nevytváří žádné zázemí (tato vlastnost je typická pro města).

K nejdůležitějším **důvodům**, proč je potřebné věnovat se studiu venkova a venkovského osídlení patří následující:

- *Na venkově stále žije zhruba polovina obyvatelstva světa jako celku* (podle odhadu OSN šlo v polovině roku 2003 o 52 % obyvatelstva – věrohodnost, přesnost odhadů!!!), teze platí i přes to, že *20. století se stalo svědkem významného urychlení procesu urbanizace*, který vedl k rychlému poklesu podílu venkovského obyvatelstva, situace je do značné míry ovlivňována lidnatými státy jako je např.:
 - Čína (z 1,2 mld. obyvatel žije více než 800 mil. na venkově),
 - Indie (3/4 téměř miliardové populace žijí na venkově),
 - Indonésie (rural – 56 %), Bangladěš (rural – 73 %), Pákistán (rural - 66 %), řada rozvojových zemí v Africe – také v těchto populačně silných státech žije většina obyvatel na venkově,
 - přehled států s nejvyššími podíly venkovského obyvatelstva v současnosti uvádí tab. 1.

Jinými slovy lze konstatovat, že venkov zůstává navzdory průmyslové a technologické revoluci nejběžnější sídelní formou.

- *Venkovská sídla zabírají asi 85 % ekumeny*, jinými slovy tedy tvoří *naprostou většinu osídlené plochy světa* – významný environmentální faktor.
- *Formy, funkce, použité materiály a rozmístění venkovských obydlí vypovídá mnoho o regionu a jeho kultuře*, vydává mnoho svědectví o dostupnosti stavebních materiálů, o sociálních a ekonomických příležitostech a potřebách, o kultuře a tradicích obyvatel, o přírodních podmínkách, jimž musí stavby odolat – evidentní jsou např. následující *souvislosti*:
 - *podoba domů*, jejímž prostřednictvím lze např. sledovat šíření kultur, typy domů mohou být významným indikátorem kulturních tradic a jejich změn;
 - *půdorys a funkce domů*, jejichž prostřednictvím lze získat představu o sociálních hodnotách a ekonomických potřebách (např. stáj součástí domu × jednotlivé místy sloužící různým činnostem);
 - *materiál použitý na stavbu domů*, jež v mnoha oblastech dosud poměrně přesně odpovídá jejich dostupnosti a jeho zpracování je ve vztahu k převládajícím klimatickým podmínkám (sever – dřevo, špičaté střechy × tropy – listy, větve, rohože) – v této souvislosti je samozřejmě nutné zmínit *rozvoj dopravy*, který dopravu stavebních materiálů významně usnadňuje

Tab. 1: Země světa (větší státy) s největším podílem venkovského obyvatelstva v roce 2003

Country or area	Mid-year population (thousands)	Density (pop/km ²)	Percentage urban	Percentage rural
Rwanda	8 387	318	7	93
Bhutan	2 257	48	8	92
Nepal	25 164	179	13	87
Uganda	25 827	109	15	85
Malawi	12 105	102	16	84
Ethiopia	70 678	64	17	83
Burkina Faso	13 002	47	18	82
Papua New Guinea	5 711	12	18	82
Cambodia	14 144	78	19	81
Eritrea	4 141	35	20	80
Thailand	62 833	122	20	80
Lao People's Dem. Republic	5 657	24	21	79
Niger	11 972	9	22	78
Afghanistan	23 897	37	23	77
Sri Lanka	19 065	291	24	76
Chad	8 598	7	25	75
Viet Nam	81 377	245	25	75
Yemen	20 010	38	26	74
Bangladesh	146 736	1 019	27	73
Swaziland	1 077	62	27	73
Tajikistan	6 245	44	28	72
India	1 065 462	324	28	72
Somalia	9 890	16	29	71
Guinea	8 480	34	29	71
Myanmar	49 485	73	29	71

Poznámka: metodika vymezení urbánní × rurální???

Pramen: 2002 Revision of the official United Nations Population Estimates and Projections

Podle velikosti (počtu usedlostí) se zpravidla vymezují tři kategorie venkovských sídel:

- **Samota** = izolované obydlí (někdy max. až 5 usedlostí), které má velký odstup od ostatních usedlostí. Prostor mezi samotami však nesmí vyplňovat plochy příslušející k domu (dvůr, zahrady), ale musí být tvořen *plochami jiného hospodářského využití* (pole, louky, les).
Samoty mají často *zemědělský charakter* (farmy, salaše, ...) a jsou většinou tvořeny větším počtem budov (obytná část, hospodářské budovy), ale mohou mít i *jinou funkci* (např. pila, mlýn, hájovna, turistická chata, ...).
- **Víska (hamlet)** = *seskupení malého počtu usedlostí* (obvykle do 15, 20). Plošným rozvojem spojeným s výstavbou dalších domů se může *rozzrůst ve vesnici*, bývá pokládána za *vývojově starší formu* některých půdorysných typů vesnic.
- **Vesnice (village)** = *větší počet usedlostí*, obvykle (alespoň původně) zemědělského charakteru; větší vesnice mívají i několik domů nezemědělského / neobytného charakteru (škola, kostel, fara, domy řemeslníků, ...).

Uvedená klasifikace je značně *formální a nepřesná*, vyvolává řadu otázek:

- kolik usedlostí musí mít jednotlivé typy sídel,
- kolik obyvatel musí mít jednotlivé typy sídel,

- jaká musí být minimální vzdálenost mezi usedlostmi aby bylo možné hovořit o samotě či o více apod.

Na základě **četnosti výskytu samot v určitém území** a vzájemného poměru mezi samotami (vískami) a vesnicemi rozlišujeme *dva typy venkovského osídlení*:

- **Seskupené osídlení** (*nucleated settlement*) = charakteristickým rysem je naprostá *převaha kompaktních sídel* (tento typ osídlení převládá v drtivé většině území ČR). Rozlišují se dva typy kompaktní zástavby:
 - *soustředěný půdorys* = jednotlivé usedlosti jsou postaveny těsně vedle sebe, tvoří souvislou domovní frontu;
 - *řadový půdorys* = jednotlivé usedlosti jsou seřazeny v nevelkých vzdálenostech od sebe a jsou vzájemně odděleny dvorem nebo zahradou.

Ke vzniku seskupeného osídlení může vést např.:

- *nížinná* poloha, dobrá kvalita *půdy* (snaha zastavět co nejmenší plochu kvalitní půdy), případně i výskyt zdrojů *vody*,
- *společné hospodaření* v minulosti (trojpolní systém),
- *obránné důvody* (snazší ochrana při nájezdech nepřátel).

Seskupené osídlení v zemědělsky využívaných částech světa významně převládá.

- **Rozptýlené (disperzní) osídlení** (*dispersed settlement*) = tento typ osídlení je tvořen *převážně samotovými usedlostmi nacházejícími se ve značných rozstupech*, jež jsou odděleny zemědělsky využívanými plochami (příklad: zemědělský venkov – farmy – v USA, Austrálii, kopanice v Bílých Karpatech).

Disperzní osídlení se nachází často v *horských oblastech* s členitým reliéfem a méně úrodnými půdami, není to však podmínka (př. může být neúrodná nížina na Bretaňském poloostrově, kde se také rozvinulo disperzní osídlení).

Ke vzniku disperze vede i *individuální způsob hospodaření* (farmy), který může být vyvolán rostoucí vzdáleností polí ze seskupeného sídla.

- **Přechodný typ** = sídla s *volnějším a méně pravidelným řadovým půdorysem*, v ČR např. některá sídla v podhorských a horských oblastech.

Ač lze v obecné rovině konstatovat, že ***hustota osídlení silně souvisí s intenzitou zemědělského využití území***, je nutné zvážit, jakým způsobem je půda obdělávána, protože *intenzivní zemědělství může vést jak k seskupení, tak i k dispersi*. Významnou roli přitom hraje zejména skutečnost, zda *převládá mechanizovaná nebo ruční práce*. Jako příklad lze uvést dvě území s intenzivním zemědělstvím:

- *Středozápad USA*, kde díky strojům (mechanizaci) převládá disperzní osídlení (samostatné farmy),
- *Jáva*, kde se vyvinulo seskupené osídlení, vesnice leží téměř v pravidelných odstupech (zhruba půl míle), avšak zemědělská práce je na rozdíl od USA vykonávána především ručně, případně s pomocí zvířat.

Při hodnocení současného stavu osídlení určité oblasti si vždy musíme ověřit, zda je tento stav:

- *původní*,

- nebo byl *pozměněn pozdějším osidlováním* – dvě formy:
 - *vložená disperse* = v některých oblastech bylo území mezi původními seskupenými vesnicemi v pozdějším období zastavěno samotovými usedlostmi, příkladem může být Maďarsko;
 - *sekundární disperse* = výjimečně mohlo původní seskupené osídlení zaniknout a později být nahrazeno rozptýlením osídlením, příkladem je oblast středního Švédska.

Význam hraje také prostorové uspořádání jednotlivých usedlostí ve vsích a vesnicích – někdy je možné identifikovat převládající kulturu právě studiem **půdorysu vesnic**. Půdorys přitom může mít různou podobu, k *faktorům* které ho mohou ovlivnit patří zejména tradice, politická organizace, přírodní podmínky a mnoho dalších.

Při klasifikaci sídel podle půdorysu je potřebné *všimnout si*:

- *soustředěnosti usedlostí*,
- *uspořádání usedlostí v sídle*,
- *rozdělení pozemků v pluzině* (obdělávaná půdy kolem sídla).

Půdorys sídla je *výsledkem dlouhodobého vývoje*, z genetického hlediska lze v našich podmínkách rozlišit:

- **vesnice vzniklé v tzv. starém sídelním území** obývaném již od starověku (respektive staršího středověku) – tyto vesnice rostly *náhodně, bez plánu*, dělením majetku postupně přibývaly nové domy;
- **vesnice vzniklé v tzv. mladém sídelním území prostřednictvím kolonizace** – tato sídla jsou výsledkem *plánovaného osídlení (kolonizace)*, jež u nás probíhala zhruba od 13. století. Kolonizace u nás probíhala v několika vlnách. V této době se již hospodařilo modernějším způsobem (využití pluhu, kovových nástrojů, tažného dobytka apod.), takže i charakter vesnic je *pravidelný, struktura je jednodušší a postup vzniku byl plánovitý*.

Pro jednoduchost, lze výše celou řadu v různých pracích různými autory vymezených typů shrnout následujícím způsobem - **typy vesnic podle půdorysu**:

- **řadový, lineární charakter** = takové vesnice mají tvar *řady za sebou postavených domů*, domy bývají postaveny kolem silnice, jedné ulice apod., typ vznikl v *nížínách západní Evropy*, kde jsou domy často položeny na pruhu výše položené země (něco jako hráz nebo náplav);
- **návesní, kruhový charakter** (též tzv. „*rundling*“) = domy u vesnic tohoto stojí *kolem návsi, ta může být buď kruhová nebo oválná*. Tento typ byl původně rozšířen u Slovanů (pastevců) ve východní Evropě, později byl typ pozměněn germánskými osadníky; Analogii představuje tzv. africký *kraal* = v místech s převládajícím pastevectvím, jsou domy uspořádány v *kruhu* kolem centrální ohrady, v níž je dobytek hlídán přes noc;
- **hromadný, shlukový charakter** = tento typ sídel může původně vzniknout jako *vska na křižovatce dvou cest a postupným růstem* může vzniknout daný typ;
- **opevněná sídla venkovského typu** = ve venkovských oblastech mnoha zemí světa dosud existují opevněné vesnice jako připomínka neklidné minulosti. Jejich cílem byla *ochrana obyvatel před nájezdníky* („Úrodný půlměsíc“, Nigérie, ...). V Evropě je opevnění spíše rysem městského osídlení;

- **mřížový, roštový charakter** = jde spíše o *novější, modernější sídla, jež byla plánovitě založena*. Tento typ byl na světě významně rozšířen v souvislosti s *kolonizací* řady oblastí světa evropskými mocnostmi. Mřížový, roštový charakter je také spíše typickým rysem *městského osídlení* (města v USA).

Závěr:

Venkovská sídla současného světa se vyznačují **ohromnou různorodostí**, zcela jinak vypadají vesnice v *západním a rozvojovém světě*, samozřejmě i v rámci obou skupin lze nalézt řadu odlišností a dílčích diferencí. **Základní kontrast** lze vystihnout následujícím způsobem:

- *západní svět* = moderní pohodlí, dlážděné ulice, elektřina, vodovod a další vymoženosti, zemědělská mechanizace a stroje, modernizace již zasáhla i nejdlehlší venkovské oblasti, většina obyvatel již nepracuje v zemědělství;
- *rozvojové země* = prach, špína, odlehlost, chudoba, ruční práce – nedostatek zemědělské mechanizace a strojů, fundamentálně nižší stupeň modernizace; vyšší podíl (většina) obyvatelstva pracuje v zemědělství, teze platí zvláště v zemích se samozásobitelským zemědělstvím.

Jednoduché soudy však není možné vyslovit, neboť *vesnice v oblasti převládajícího samozásobitelského zemědělství* poskytuje ve srovnání s městy určitou *kvalitu*, umožňuje zásobování dostatkem potravin – teze platí, ať už daná vesnice leží v *jižní Asii, subsaharské Africe nebo Střední Americe*.

Navzdory rozdílům však **všechny vesnice vykazují i určité společné vlastnosti**, důležité jsou zejména prvky:

- **sociální stratifikace** = ta se odráží zejména ve *velikosti a kvalitě domů* – tyto vlastnosti jsou odrazem:

- *bohatství* jejich vlastníků,
- jejich *pozice v komunitě*.

Projevy:

- *západní společnost* – velikost majetku se odráží ve velikosti a složitosti usedlosti,
 - *Afrika* – vyšší sociální postavení v rámci komunity je spojeno s působivostí domu, dům náčelníka je nejenom větší, ale zároveň může stát i v privilegované poloze,
 - *Indie* – významné projevy kastovního systému.
- **funkční diferenciací budov** = složitost tohoto systému se liší mezi jednotlivými společnostmi. Primární funkcí vesnic je v souvislosti se zemědělstvím *ochrana dobytka a skladování sklizených plodin* - v oblastech *samozásobitelského zemědělství* je těmto činnostem často věnována větší péče než obytné části vesnic.

Funkční diferenciací budov je *největší v západních kulturách*, kde se samotná jedna farma může skládat ze stejného množství budov (obytný dům, stáj, stodola, různé přístavby jako např. garáž, dílna, kůlna, silo apod.) jako jinde na světě celá veska.